

APRIL 11-12

2025

O'zbekiston Respublikasi
oliy ta'lim, fan va
innovatsiyalar vazirligi

Termiz davlat pedagogika
instituti

**Globallashuv sharoitida tilshunoslik
va xorijiy tillarni o'qitishning
zamonaviy tendensiyalari**

*Contemporary Trends in Linguistics
and Foreign Language Teaching in the
Conditions of Globalisation*

Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

International Scientific and Practical Conference

Google Scholar indexed

CYBERLENINKA

TERMIZ DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI

TERMEZ STATE
PEDAGOGICAL INSTITUTE

www.terdpi.uz

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TERMIZ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

**“GLOBALLASHUV SHAROITIDA TILSHUNOSLIK VA XORIJIY
TILLARNI O'QITISHNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI”**

**Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya
MATERIALLARI
(Termiz sh, 2025 yil 11-12 aprel)**

**“GLOBALLASHUV SHAROITIDA TILSHUNOSLIK VA XORIJIY TILLARNI O'QITISHNING
ZAMONAVIY TENDENSIYALARI” mavzusidagi xalqaro
KONFERENSIYA TASHKILIY QO'MITASI**

Rais:

Xasanov A.B.

Termiz davlat pedagogika instituti rektori

Tashkiliy qo'mita a'zolari:

Kuldasheva Sh.A

Kimyo fanlari doktori, professor, Termiz davlat pedagogika instituti
Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori

Turamuratov U. U

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Termiz davlat
pedagogika instituti Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar
bo'yicha birinchi prorektori

Bozorov L. U

Texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Termiz davlat
pedagogika instituti O'quv ishlari bo'yicha prorektori

Saparov X. D

Termiz davlat pedagogika instituti moliya-iqtisod ishlari bo'yicha
prorektori

Qurbanov A. J

Texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Termiz davlat
pedagogika instituti Ilmiy-tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-
pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi boshlig'i

Qodirov B. E

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Termiz davlat
pedagogika instituti Ta'lim sifatini nazorat qilish bo'lim boshlig'i

Norbo'tayev X. B

Pedagogika fanlari doktori, professor, Termiz davlat
pedagogika instituti Magistratura bo'lim boshlig'i

Umarov A. A

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) Termiz davlat
pedagogika instituti Tillar fakulteti dekani

Shirnazarova Z. A

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) Termiz davlat
pedagogika instituti Tillar fakulteti Gumanitar yo'nalishlarda xorijiy
tillar kafedrasini mudiri

Madalov N. E.

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Termiz davlat
pedagogika instituti Amaliy ingliz tili kafedrasini mudiri

Toshmamatova M.

Termiz davlat pedagogika instituti Matbuot kotibi

Kattayev X. E

Termiz davlat pedagogika instituti ATM bo'lim boshlig'i

Tashkiliy qo'mitaning ishchi guruhi:

Fozilov O. Yu

Termiz davlat pedagogika instituti Gumanitar yo'nalishlarda xorijiy
tillar kafedrasini katta o'qituvchisi

Berdiyeva Z. S

Termiz davlat pedagogika instituti Gumanitar yo'nalishlarda xorijiy
tillar kafedrasini katta o'qituvchisi

Alimova Sh.Ya.

Termiz davlat pedagogika instituti Gumanitar yo'nalishlarda xorijiy
tillar kafedrasini katta o'qituvchisi

Mirzayeva F.S.

Termiz davlat pedagogika instituti Gumanitar yo'nalishlarda xorijiy
tillar kafedrasini o'qituvchisi

Mirzoyeva L. R

Termiz davlat pedagogika instituti Gumanitar yo'nalishlarda xorijiy
tillar kafedrasini o'qituvchisi

Samadova V.B

Termiz davlat pedagogika instituti Gumanitar yo'nalishlarda xorijiy
tillar kafedrasini o'qituvchisi

Axmedova A.R

Termiz davlat pedagogika instituti Gumanitar yo'nalishlarda xorijiy
tillar kafedrasini o'qituvchisi

ДИАЛЕКТИК МАТЕРИАЛИЗМ ВА ТИЛШУНОСЛИК МЕТОДОЛОГИЯСИ

Ғани Насруллаевич Зикриллаев,
филология фанлари доктори, профессор
Бухоро давлат университети
Яраш Бозорович Рўзиев,
Бухоро давлат университети доценти,
филология фанлари доктори
y.b.ruziev@buxdu.uz

АННОТАЦИЯ

Мақолада тилшунослик методологияси ва унинг ўзбек тили грамматикасига татбиқи ҳақида сўз юритилади. Аввало методологиянинг фалсафадаги талқини изоҳланади. Немис файласуфи Гегелнинг фикрича диалектик усул реал оламни илмий билишнинг энг умумий усули бўлиб барча фанлар учун методология вазифасини ўтайди. Шундан сўнг шўро тилшунослиги жумладан унинг таркибий қисми бўлган туркий тилшуносликда ҳам методологик асос сифатида қабул қилинган диалектик материализмнинг туркий тиллар грамматик қурилишига татбиқи таҳлил қилинади. Профессор С.Н.Ивановнинг диалектик мантикдаги моҳиятнинг зиддиятли табиати ҳақидаги тушунчани грамматик кўп маънолилиқ талқинига татбиқ этиб грамматик шаклнинг умумий маъноси зид маънолар бирлигидан иборатлиги шунингдек грамматик категория аъзолари орасида ҳам шундай диалектик зиддият мавжудлиги, унинг шогирди Ҳ. Ғ. Неъматовнинг эса туркий тилларда грамматик шаклларнинг ўзаро муносабатини ўрганишда бинар оппозиция назариясига мурожаат қилиш тадқиқ этилаётган ҳодисанинг моҳиятини чуқурроқ англашга имкон бериши ҳақидаги фикрлари шарҳланади. Мақола муаллифларининг фикрича туркий тилларда грамматик категорияга хос умумий (муштарак) маъно унинг шаклларида турли даража ва кўринишда ифодаланади ва бу шакллар орасида оппозитив муносабат йўқ. Хулоса сифатида шўро тилшунослигида диалектик материализм фалсафий, методологик асос вазифасини бажарганлиги, у ҳозир аҳамиятини йўқотган таълимот эканлиги айтилади.

Калит сўзлар: методология, диалектика, диалектик материализм, диалектик мантик, умумийлик, хусусийлик, субстанция, грамматик шакл,

грамматик категория, зиддият, оппозиция, приватив оппозиция, эквиполент оппозиция, нооппозитив фаркланиш.

АННОТАЦИЯ

В статье идёт речь о методологии языкознания и ее применении к грамматике узбекского языка. Прежде всего разъясняется трактовка методологии в философии. По мнению немецкого философа Гегеля, диалектический метод является наиболее общим методом научного познания реального мира и служит методологией для всех наук. После этого анализируется применение диалектического материализма, принятое в качестве методологической основы в советском языкознании, в том числе и в тюркологии, являющемся его составной частью, к грамматическому строю тюркских языков. Анализируется мнения профессора С. Н. Иванова о применении противоречивости сущности в диалектической логике к истолкованию грамматической многозначности, при этом выясняется, что общее значение грамматической формы состоит из единства противоречивых значений, а также существования такого диалектического противоречия между членами грамматической категории, мнение его ученика Х. Г. Нигматова о том, что применение теории бинарной оппозиции при изучении взаимодействия грамматических форм в тюркских языках позволяет глубже понять сущность изучаемого явления. По убеждению авторов статьи, общее значение, характерное для грамматической категории в тюркских языках, выражается в ее формах в различных степенях и разновидностях, и между этими формами нет оппозиционного отношения. В заключение говорится, что диалектический материализм служил философско-методологической основой в советском языкознании, а в настоящее время является учением, утратившим свое значение.

Ключевые слова: методология, диалектика, диалектический материализм, диалектическая логика, общее, частное, субстанция, грамматическая форма, грамматическая категория, противоречие, оппозиция, привативная оппозиция, эквиполентная оппозиция, нооппозитивное различие.

ABSTRACT

The article deals with the methodology of linguistics and its application to the grammar of the Uzbek language. First of all, the interpretation of methodology in philosophy is explained. According to the German philosopher Hegel, the dialectical

method is the most general method of scientific knowledge of the real world and serves as a methodology for all sciences. After that, the application of dialectical materialism, accepted as a methodological basis in Soviet linguistics, including Turkology, which is its integral part, to the grammatical structure of the Turkic languages is analyzed. The opinions of Professor S. N. Ivanov on the application of the contradictory nature of essence in dialectical logic to the interpretation of grammatical polysemy are analyzed, while it turns out that the general meaning of the grammatical form consists of the unity of contradictory meanings and also the existence of such a dialectical contradiction between the members of the grammatical category, the opinion of his student H. G. Nigmatov that the application of the theory of binary opposition in the study of the interaction of grammatical forms in the Turkic languages allows a deeper understanding of the essence of the phenomenon under study. According to the authors of the article, the general meaning characteristic of the grammatical category in the Turkic languages is expressed in its forms in various degrees and varieties, and there is no opposition between these forms. In conclusion, it is said that dialectical materialism served as a philosophical and methodological basis in Soviet linguistics, and at present is a doctrine that has lost its significance.

Keywords: methodology, dialectics, dialectical materialism, dialectical logic, one, particular, substance, grammatical form, grammatical category, contradiction, opposition, privative opposition, equipotent opposition, non-opposite difference.

Кириш. Маълумки методология сўзининг маъноларидан бири илмий билим методи ҳақидаги таълимотдир. Илмий билим методларининг назарий асоси ривожланиб бораётган фаннинг эҳтиёжлари тақозоси билан юзага келган. У табиат, жамият ва инсон онгининг мураккаб ҳодисаларини тўғри объектив талқин этишга, фаннинг табиий алоқаларини очишга имкон беради. Илмий билим масаласида усул муаммоси билан энг қадимги фалсафада Аристотел шуғулланган. Илк бор фанни усул тизими асосида ўрганиш масаласини Ф. Бекон илгари сурган. Р. Декарт ва И. Кант ҳам бу масалага алоҳида эътибор қаратган. Гегел эса методологияга муҳим ҳисса қўшган. У биринчи бўлиб фалсафий методнинг ўзига хос хусусияти, унинг аниқ фанлар методидан фарқ қилишини кўрсатган. Натижада билим жараёнида илмий тадқиқотнинг ўзаро боғлиқ хусусий, умумий ва энг умумий усуллари мавжудлиги аниқланган. Диалектик усул реал оламни илмий билишнинг энг умумий усули бўлиб барча фанлар учун методология вазифасини ўтайди [1, 258]. Бошқача айтганда

замонавий фалсафа фани воқеликни илмий билишнинг асосий йўналишларини аниқ белгилаб бериш қудратига эга. Илмий билиш жараёнининг самараси воқелик ҳодисаларининг диалектик муносабати ва уларнинг синергетик тараққиёт омилларининг эътиборга олиниши билан боғлиқ. Айнан ана шу фалсафий қарашлар асосида илмий тадқиқот жараёнида қўлланиладиган воситалар ҳам ҳақиқий баҳосини топади [7, 10].

20-асрда шўро тилшунослигининг таркибий қисми бўлган туркий тилшуносликда ҳам диалектик усул методологик асос сифатида эътироф этилди. Жумладан проф. С. Н. Иванов ўз тадқиқотлари[2; 3]да мазкур усулнинг ҳар жиҳатдан тўғри ва афзал эканлигини таъкидлайди. Ўзига хос ёндашув, теран тадқиқ, салмоқли назарий фикр-мулоҳазалар 20-аср туркий тилшунослигида катта таъсир кучига эга бўлганлигидан 21-асрнинг ёш тадқиқотчиларини хабардор қилиш мақсадида қуйида аслият [3] ва таржима [4] асосида улардан айримининг тадқиқу талқини ҳамда таърифу тавсифига муурожаат қиламиз.

Асосий қисм. Грамматик шакл маъноларининг тадқиқотчи кўз ўнгидан намоён бўладиган чексиз ранг-баранглиги фактларни шарҳлашнинг муайян тамойилларини ишлаб чиқишни яъни шу ранг-барангликни назарий жиҳатдан тушунтириб бериш заруриятини кўндаланг қилиб қўяди. Умуман олганда ҳар қандай назариянинг вазифасини хусусий фактларнинг барча ранг-баранглигини боғлаб турувчи умумийликни топишга уриниш тарзида таърифлаш мумкин [3, 66; 4, 10]. Назария яратиш учун эса муайян тамойиллар, методологик ва фалсафий асос зарур [3, 68; 4, 15].

Грамматик кўп маънолиликини ўрганишда диалектика фанидаги хусусийлик ва умумийликнинг ўзаро муносабати ҳақидаги категория қонун-қоидаларига таяниш лозим (Диалектика тараққиёт тўғрисидаги таълимот, илмий билиш методларидан бири [1, 109]). Бошқача айтганда модомики умумийлик ва хусусийлик маъноларининг ўзаро муносабати грамматикада бор экан, айти пайтда умумийлик ва хусусийлик муносабати ҳақида диалектик таълимот мавжуд экан назарий масаланинг ўзига хослигини фалсафий нуқтаи назардан ўрганиш мақсадга мувофиқдир [3, 69 – 70; 4, 18-19]. Аниқроқ қилиб айтганда диалектик-материалистик фалсафа муаммони хусусий фанларга хос бўлмаган томондан, методологик нуқтаи назардан изоҳлаш имконини беради [3, 71; 4, 20]).

Диалектик мантиққа кўра яқкаликка нисбатан олинган умумийлик таркибида мазкур яқкалик мавжуд бўлган алоқалар тизимидир (Д.м. инсон

тафаккурининг ривожланиш қонуниятлари тўғрисидаги таълимот, мантиқ фаниниг алоҳида соҳаси. Д.м. таълимотига кўра тафаккур билишнинг шундай қонунларига асосланадики, унда ташқи ҳолатдан ички ҳолатга, ҳодисалардан моҳиятга, мавҳумликдан конкретликка, нисбий ҳақиқатлардан мутлақ ҳақиқатга томон ривожланиш рўй беради. Д.м.да анализ ва синтез, индукция ва дедукция каби методлар билишнинг ўзаро узвий боғлиқ бўлган усулларини ташкил этади. Д.м. муайян категориялар тизимидан ҳам иборат. Ҳозирги пайтда Д.м. фанини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилляпти [1, 109]). Умумийликни айнан шундай тушуниш у ҳақда конкрет умумий тушунча ҳосил қилишга олиб келади. Яккалик ҳодиса. Умумийлик эса таркибида яккалик мавжуд бўлган тизим, қатор ҳодисаларининг туб асоси, уларнинг моҳиятидир. Демак умумийлик диалектик талқинда яккалик каби конкрет ва моддий нарса деб қаралади [3, 71; 4, 21].

Умумийлик айрим нарса, ҳодисаларнинг алоқа-муносабатидан иборат бўлиб мазкур нарса ва ҳодисаларни яхлит бирлик, ягона тизимга бирлаштиради. Диалектик мантиқ нуқтаи назаридан бундай тизим таркибига кирувчи хусусийликни аниқлаш хусусийликдан умумийликка олиб борувчи алоқани кўрсатиш натижасида амалга оширилади. Бу эса хусусийликнинг умумий тизимдаги ўрнини аниқлаш билан қўлга киритилади. Хуллас муайян тизимга мансуб алоқадорлик, яккалик ўзининг бўлак (қисм, узв)ларидан бирида акс этган шу тизимнинг айнан ўзидир [3, 72; 4, 22 – 23].

Сўнгра муаллиф диққат-эътиборини юқорида кўрсатилган методологик тамойилларни, диалектика ва диалектик мантиқнинг тушунчаю категорияларини грамматик кўп маънолилиқ муаммоси талқинига қандай татбиқ этиш мумкин деган саволга жавоб беришга қаратади. Бунда Гегел таълимоти асос вазифасини бажаради. Улуғ файласуфнинг фикрига кўра якка нарсаларнинг субстанционал моҳиятига кириб бормасдан туриб умумийликни излаш эмпирик фанларга хос. Бинобарин диалектик мантиқ нарса-предметнинг айрим белгисини мавҳум тавсифлашдан воз кечиб конкретликка яъни тизим, моҳият ҳамда ўзаро муносабатини тадқиқу таҳлил қилишга кўтарилишни тақозо этади. Бундай ҳолда муайян шаклнинг умумлашган грамматик маъноси унинг бевосита кузатишда берилмаган хусусий маънолари тизими, ҳодиса, яъни хусусий маъноларидан ташқарида турувчи моҳиятидир дея эътироф этилади [3, 73; 4, 23 – 24].

Шундан сўнг олим субстанционал морфологияни асослаш масаласига тўхталади. Бундай ҳолда яъни умумийлик ва яккалик муносабатининг ўзига хос

хусусиятини тушунтириб бериш учун диалектиканинг нарса-предмет (мавжудот), моҳият ва муносабат каби категориялари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Диалектик материализмда мавжудотнинг моҳиятини англашга яъни уни субстанция тарзида тушунишга асосланилади (Субстанция (лот. substantio – моҳият) қадимги Юнонистон, Ҳиндистон, Хитой фалсафаси тарихида бутун мавжудотнинг бош асосини ифодаловчи тушунча. Жумладан Арасту субстанция моҳият, барча категорияларнинг реал асоси, борликни субстанция тушунчасисиз тушунтириб бўлмайди деб таъкидлайди. Фалсафий тафаккур тарихида субстанция муаммоси бўйича олиб борилган баҳс-мунозаралар моддий ва рухий жараёнларни чуқурроқ ўрганиш, улар ўртасидаги тафовут ва ўзаро бирликни ҳар томонлама таҳлил этиш томон йўналтирилган [1, 380 – 381]). Бошқача айтганда унда объектив борлиқ муайян хосса ва муносабатларни ўзида мужассам этган мавжудотларнинг йиғиндисидан иборат деб қаралади [3, 73; 4, 25].

Шакл, маъно ва вазифа (функция) каби грамматик тушунчаларнинг ўзаро алоқасини диалектиканинг нарса-предмет, хусусият ва муносабат категориялари алоқаси нуқтаи назаридан ўрганса бўлади. Грамматик шакл нарса-предмет, яъни борликда мавжуд бўлган муайян нарса тарзида тушунилса у ўзининг алоқа ва қўлланишида шаклланадиган хусусият (маъно)лари асосида юзага чиқадиган маълум моҳият (субстанция)га эга эканлигини эътироф этишга тўғри келади. Грамматик шаклнинг яширин моҳияти (субстанцияси) унинг ботинига йўналган муносабати (вазифаси, қўлланиши) яъни грамматик шаклда берилган маънолар тарзида тушунилиши мумкин [3, 74; 4, 26].

Грамматик шаклни унинг муносабатлари яъни синтактик қўлланишида намоён бўладиган муайян хусусият-маъноларига эга субстанция сифатида талқин қилишда грамматик шаклларнинг икки томонлама ва зиддиятли табиати акс этади. Грамматик шаклларнинг ушбу зиддиятли бирлиги диалектик умумийлик ва яккалик, моҳият ва ҳодиса, нарса ва хусусиятининг воқеланиши демакдир. Бундай талқинда грамматик шакллар морфологик ва синтактик хусусиятининг ботинан айниятлиги маълум бўлади. Грамматик шаклнинг синтактик тавсифи унда маълум маъноларнинг мавжудлиги сабабли киришадиган алоқалари бўлса морфологик хусусияти унинг синтактик қўлланиши билан белгиланадиган маъноларидир [3, 74; 4, 26 – 27].

Морфологик жиҳатдан тасвирланганда грамматик шакл ўзининг субстанционал мазмуни, маънолар тизими, хусусий маъноларда намоён бўладиган моҳияти (яъни умумий маъноси) ҳақидаги илмий тушунчада ўз

аксини топиши керак. Шунга мувофиқ тасвир методи ҳам субстанционал ёндашувни, моҳиятни алоқалар орқали очишни таъминлаши даркор. Шаклнинг барча маъноси унда субстанционал тарзда мавжуд бўлади. Масалан отнинг нол кўрсаткичли шаклида яккалик, тур ва жамлик маънолари мужассам бўлади [3, 75; 4, 28 – 29].

Шуни унутмаслик керакки субстанционал ёндашув амалий қувват-аҳамиятга эга бўлиши учун морфология ва синтаксис бир-биридан аниқ-равшан фаркланиши шарт. Морфологияда грамматик шаклнинг умумлашган ҳолда синтаксида учрамайдиган мазмуни аниқланиши лозим. Синтаксисда эса грамматик шакллар вазифа нуқтаи назаридан яъни сўз бирикмаси ва гапда қўлланиши жараёнида таҳлил қилиниши керак. Бошқача айтганда морфологияда грамматик шаклларнинг моҳияти уларнинг хусусияти мажмуи асосида аниқланади. Бунда нарса-предмет ўзининг хоссасига кўра тавсифланади. Бу хосса эса аслида муносабатлар йиғиндиси, жамланмасидан иборат. Синтаксисда эса шаклларнинг синтактик бўлакларни ҳосил қилиш жараёнида намоён бўладиган ўзаро муносабатлари очиб берилади. Бу эса грамматик категорияларни таърифлашда субстанционал мавжуд маънолар назарияси ҳам бўлишини тақозо этади [3, 75; 4, 29 – 30].

Профессор С.Н.Ивановнинг диққат-эътиборини тортган яна бир назарий муаммо грамматик кўп маънолилиқ талқинига муқаррар татбиқ этиладиган диалектик мантиқдаги моҳиятнинг зиддиятли табиати ҳақидаги тушунчадир. Онда-сонда учрайдиган ғайримеъёрий бир нарса (аномалия) табиатан зиддиятни очиб беришда жиддий ғовдир. Ана шу ғовни ҳис эта билган ва уни бартараф эта олган кишигина ҳодиса ва моҳиятнинг диалектик муносабатини кўрсата олади [3, 78; 4, 33 – 34].

Тушунчага таъриф беришда тилшунос олим яна Гегелга мурожаат қилади: “Ҳар қандай тушунча умуман олганда “қарама-қарши томонларнинг бирлигидир. Диалектик мантиқда тушунчада акс этган алоқа умумийлик ва хусусийлик алоқасидир дея таъкидланади. Обьектив борликда шундай алоқалар борки улар эмпирик кузатишда эмас, назарий йўл билангина аниқланади. Назарий билишнинг асосий категорияси илмий тушунчадир. Илмий тушунча фақат диалектик йўл билан мавҳумликдан аниқликка кўтарилиши натижасида ҳосил бўлади. Бунда теран тушуниш томон кўтарилиш назарда тутилади. Модомики грамматика фан экан ҳар бир грамматик категория ва грамматик шаклнинг таърифи у ҳақдаги илмий тушунча бўлмоғи ва унда мазкур ҳодисанинг зиддиятлилиги, умумий қатордаги ўрни сўзсиз кўрсатилмоғи керак.

Қарама-қаршиликлар бирлиги ва уларнинг кураши қонуни назарий тафаккур мағзидир. Назарий билиш вазифаси айнанликда тафовутни кўришдир. Борлиқдаги ҳамма нарса диалектик, икки тарафлама ва зид бўлади (Всё в мире диалектически, противоречиво двойственно [3, 78]). Бунинг сабабларидан бири шуки ҳар бир факт, ҳар бир ҳодиса ўз-ўзича ҳам, бошқа ҳодисалар билан муносабатда ҳам мавжуд бўлади” [3, 78; 4, 34 –36].

Мавжуд нарсани идеал объект сифатида онгда тиклаш-тасвирлашда қарама-қаршиликнинг ўзаро таъсир этиш тамойили муҳим методологик аҳамиятга эга. Борлиқнинг у ёки бу ҳодисасида зид муносабатни топиш ўрганилаётган нарсанинг моҳиятига кириб бориш жараёнида катта аҳамият касб этади. Аниқланган, топилган, очилган зиддият доимо билишнинг босқичи ҳамда ечимини, аниқроғи қарама-қарши томонларнинг бирлигини англашни талаб қиладиган муаммодир. Обьектив борлиқдаги айнан шу зиддиятлар фикр ҳаракати ҳамда шу фикрнинг у ён-бу ён ўтиб туриши манбаидир.

Илмий тушунчалар хусусида юқорида баён қилинганларга таяниб таъкидлаш мумкинки назарий қурилма (яъни тизим, система) ўзаро боғланган ва бир-бирига ўтиб турадиган тушунчалар асосида яратилиши, боз устига тизимнинг ўзи ҳам ўз ичида конкрет ва узвларга бўлинадиган тушунчадан иборат бўлмоғи лозим [3, 79; 4, 37 – 38].

Назария икки “томонлама ҳаракат”ли теран синтез-ҳосила бўлиши керак. “Назария ўз исботини эмпирик фактларнинг каттагина миқдорини ўзаро боғлашда топади, унинг ҳаққонийлиги ҳам ана шунда” деб ёзади фасл охирида назариётчи тилшунос олим Эйнштейннинг фикрига таяниб [3, 80; 4, 39].

Муаллиф монографиясининг бошқа фасл ва параграфларида мазкур методологияга асосланиб отга хос грамматик (сон, эгалик, келишк) категорияларнинг субстанционал-диалектик моҳияти ҳамда уларнинг нутқ(гап)да воқеланишини теран тадқиқу талқин қилади.

Таъкидлаш жоизки Ўзбекистондан ҳам проф. С. Н. Ивановнинг Ҳ. Неъматов, И. Мирзаев каби таниқли шогирду издошлари етишиб чикди. Ушбу мақолада проф. Ҳ. Ғ. Неъматовнинг истиқлолгача яратган тадқиқотларидан айрими [5; 8]га тўхталамиз.

Олимнинг таъкидлашича фаннинг қайси соҳаси ёки тармоғи бўлмасин ҳар қандай тадқиқотда олдиндан белгиланган методологик асосга таянилади [5, 6]. Тилшуносликда фалсафий категориялардан фойдаланмоқ даркор. Тил мураккаб, кўп аспекти хилқат бўлганлигидан унинг бирликларини ўрганишда диалектик ёндашувга мурожаат қилиш тақозо этилади. Бундай ҳолда мазкур

бирликларнинг объективлиги, ривожланиши ҳамда алоқаю муносабатларини ҳар жиҳатдан тўлиқ ўрганиш имкони туғилади. Диалектик мантиқ борлиқда рўй берадиган ҳаракат, ўзгаришу ривожланиш жараёнларини ниҳоятда аниқ-равшан акс эттира олади. Бу борада марксча диалектик мантиқнинг аҳамияти бекиёс. Негаки унда асосий диққат-эътибор ўрганилаётган ҳодисанинг мазмунини аниқлаш усул ва йўллари, илмий тушунча яратиш тамойилларига қаратилади, тадқиқ объектининг мазмун-моҳиятини таҳлил қилиш талаб этилади. Айнан ушбу ёндашув тадқиқ объектининг имкон қадар кўпроқ томонларини қамраб олади. Пировард натижада тил, унинг бирликлари ҳамда систем тузилишининг моҳияти тадқиқотчи кўз ўнгида яққол намоён бўлади.

Диалектик мантиқ методининг туркий тилларга татбиғи самарадорлигини проф. С. Н. Иванов тадқиқотлари тасдиқлайди. Шу боис биз деб фикрини давом эттиради Ҳ. Ғ. Неъматов ишимизда қўлланган систем тадқиқ усулини имкон қадар диалектик мазмун билан бойитишга ҳаракат қилдик. Сўнгра ўзига хос бундай ёндашувнинг талаблари баён қилинади. Жумладан тилни систем-структур усул билан тадқиқ қилганда унинг бирликлари (фонема, морфема ва ҳоказо), шакл ва категорияларнинг реаллиги уларнинг алоқа-муносабатлари билан қоришиб кетмаслиги лозим. Диалектик мантиқда объектнинг фақат алоқа-муносабатлари ўрганилмайди. Айни пайтда у реаллик, яъни тадқиқотчига боғлиқ бўлмаган мавжудот ҳамда ўзида сифат, хусусият ва муносабатларнинг барчаси мавжуд бўлган нарса деб қаралади. Бинобарин лисоний шакл объектив мавжуд, ўзида барча алоқа-муносабати мужассам деб қаралмоғи керак. Бошқача қилиб айтганда лисоний шакллар субстанция деб тушунилиши даркор. Бундай ҳолда тил унсурлари ўзидаги белгилар (хусусият, муносабат ва мазмун) асосида муайян тизимга бирлашиб унда янги белгиларга эга бўлади. Натижада тизим таркибига кирган унсурларга нисбатан бутунлик, яхлит бирлик вазифасини ўтайди [5, 3 – 4].

Тадқиқотда система-тизим билан тил унсурларининг ўзаро муносабати талқини ҳам диққатга сазовор. Ушбу муносабат умумийлик ва яққалик, бутун ва қисм муносабати тарзида тушунилади. мазкур тушунчалар диалектик, нисбий бўлиб бир-биридан кескин ажралмаган, бир-бирига ўтиб туради. Тил бирликларида умумийликнинг моҳияти хусусийлашади, тил бирликларининг конкретлашишида эса моҳият ҳодиса сифатида намоён бўлади. Тилнинг систем хусусияти, унинг тузилиши-тартиботи грамматик категория шаклларининг ўзаро муносабати доимий, барқарор ҳамда муайян белгиларга асосланган бўлишини талаб этади. Шу сабабли туркий тилларда грамматик шаклларнинг

ўзаро муносабатини ўрганишда бинар оппозиция назариясига мурожаат қилиш тадқиқ этилаётган ҳодисанинг моҳиятини чуқурроқ англашга имкон беради (Оппозиция зиддият, қарама-қаршилик (противопоставление) маъносини англатади. Инглиз ва немис тилида мазкур атаманинг ўзи (инг. *opposition*, нем. *Opposition*) қўлланади [6, 289, 369]). Аммо грамматик шакл (категория)ларнинг ўзаро муносабати кўп қиррали бўлганидан оппозициянинг битта қатори яъни битта шаклнинг иккинчисига зиддияти асосида грамматик шакл моҳиятини белгилаб бўлмайди. Грамматик шаклларда категориал маъно билан бир қаторда ёндош (сопряженный) грамматик маъно ҳам кам эмас. Шу сабабли грамматик шакл (категория)нинг моҳияти оппозициянинг бирдан ортиқ қатори асосида белгиланади. Муайян грамматик шакл (категория)нинг бевосита зиддияти асосида унинг моҳияти эмас, унинг хусусий, атиги битта фарқловчи белгиси аниқланади. Шакл (категория)нинг моҳияти фақат бевосита муносабатида эмас, билвосита алоқаларида ҳам юзага чиқади. Шунга кўра грамматик шакл оппозиция (микротизим)нинг битта қатори аъзоси бўлмайди, турли белгилари асосида оппозициянинг бир неча қаторига мансуб бўлади. Бинобарин тадқиқотчи мазкур шаклнинг барча оппозициясини аниқлаши керак бўлади.

11–12-аср ёдгорликлари тилида грамматик шаклнинг алоҳида олинган оппозицияси одатда приватив кўринишга эга. Грамматик шаклнинг моҳияти камида икки қатор оппозиция (иккита микротизим) асосида белгиланади. Грамматик шакл барча зид белгиларининг бирлиги (единство) унинг нисбий моҳиятини ташкил этади [5, 5]. Бошқача айтганда А унсур оппозициянинг бир қаторида M_1 белгининг мавжудлиги (маркированность) билан В унсурга зид бўлса мазкур оппозициянинг бошқа қаторида M_2 белгига нисбатан бетарафлиги (нейтраллиги) асосида С унсурга зид бўлади. Грамматик шаклда бундай белги бир нечта бўлиши мумкин. Бинобарин А унсур барқарор M_1 белгиси ва бетараф (нобарқарор) M_2 белгисига эга. Маълум бўладиги А унсур белгиларининг бирлиги битта барқарор ва битта nobарқарор белгининг диалектик бирлигидан шаклланади [5, 7].

Грамматик шакл (категория)нинг зид (оппозитив) белгилари механик бирлик эмас, диалектик, зиддиятли бирликдан иборат. Грамматик шакл моҳиятининг бундай талқини мазкур моҳиятнинг ўзаро зид икки томонга ажратиш қонун-қоидаси билан мос тушади. Марксча диалектиканинг ўзаги-ядриси бўлган ушбу қонун-қоида тилшунос зиммасига тилдаги диалектик қарама-қаршиликни аниқлаш, топишни, бирликни зид қисм-томонларга ажратиш ва уларни юксак диалектик бирликка бирлаштириш масъулиятини

юклайди. Тилда грамматик шаклнинг ифода ва мазмун томони диалектик бирлик касб этади. Шунингдек морфология ва синтаксис, тил ва нутқ, систематизим ва унсурлари, тизимнинг ўзгарувчанлиги ва барқарорлиги, грамматик шакл ва унинг умумий-муштарак маъноси ҳамда тизим унсури сифатида парадигматик маъноси ҳам шундай хусусиятга эга бўлади [5, 4 – 5]. Муҳим аҳамиятга эга бўлганидан тил система-тизимнинг барқарор ва ўзгарувчанлиги, ёпиқ эмас, очиклиги, тилнинг алоқа воситаси бўлиши каби масалалар ҳам тадқиқотчи эътиборидан четда қолмаган [5, 6 – 8].

Туркий тилларда грамматик категорияларни таснифлашда ҳам мазкур тадқиқотдаги каби тамойилларга асосланилганлигини кўрамиз. Грамматик категориялар ясалиш хусусияти, қўлланиш доираси ва синтактик имкониятига кўра тасниф қилинади. Ясалишига кўра грамматик категориялар чекланган ва чекланмаган бўлади. Чунончи майл, замон, шахс ва сон категориялари барча феълдан ясалади деб иккинчи турга, даража категорияси ҳамма феълдан ясала олмайди деб биринчи турга киритилади. Қўлланиш доирасига кўра грамматик категориялар классификацияловчи, функционал-синтактик, классификацияловчи-синтактик ва нейтрал (бетараф) бўлади. Иккинчи турга мансуб категориялар қайси сўз туркумидан фойдаланишидан қатъи назар, гапнинг маълум бўлаги вазифасини бажариш учун хосланган. Феълнинг майл, замон, шахс ва сон категориялари шундай хусусиятга эга. Улар ҳар доим кесим бўлиб келади. Синтактик имкониятига кўра грамматик категориялар гап доирасида бир сўзнинг иккинчисига муносабатини кўрсатади ёки бу белгига бетараф бўлади [8, 4 – 7].

Юқорида баён қилинганларни умумлаштирадиган бўлсак С.Н. Ивановнинг фикрига кўра грамматик шаклларнинг умумий маъносини аниқлашдаги асосий камчилик ишончли методологик асоснинг йўқлиги, уни аниқлаш методикасининг яхши ишланмаганлигидир. Грамматик тадқиқотларда марксистик-диалектик методни қўллаш кўзланган натижани беради. Негаки диалектик материализмда мавжудотнинг моҳиятини англашда субстанция тушунчасига асосланилади (Диалектик материализм илмий-фалсафий дунёқараш, марксча таълимотнинг таркибий қисмларидан бири, унинг фалсафий асоси [23, 140]. Д.м.нинг тамал тоши оламнинг моддий табиати ҳақидаги, оламда материя ҳамда унинг ҳаракат ва ўзгартиш қонунларидан бошқа ҳеч нима йўқлиги ҳақидаги таълимотдир. Д.м. ғайри табиий моҳиятлар ҳақидаги ҳар қандай тасаввур ва унинг диний, идеалистик фалсафаси қандай либосга бурканмасин қатъий ва муросасиз душманидир [23, 142]). Ҳар қандай

тушунча эса умуман олганда қарама-қарши томонларнинг бирлигидир. Қарама-қаршилиқлар бирлиги ва уларнинг кураши қонуни бўлса назарий тафаккур маъзидир. Бинобарин грамматик кўп маънолиқ талқинига диалектик мантиқдаги моҳиятнинг зиддиятли табиати ҳақидаги тушунча муқаррар татбиқ этилиши даркор. Ҳ. Ғ. Неъматовнинг эътироф этишича тилшуносликда фалсафий категориялардан фойдаланмоқ даркор. Бунда марксча диалектик материализмнинг аҳамияти бекиёс. У асос қилиб олинганда тил, унинг бирлиқлари ҳамда систем тузилишининг моҳияти тадқиқотчи кўз ўнгида яққол намоён бўлади. Ушбу фикрлар С. Н. Иванов нуқтаи назарига айнан мос. Грамматик шакл (категория)ларнинг моҳияти (умумий маъноси, парадигматик мазмуни) тадқиқу талқинида шогирд устози қўллаган зиддият, қарама-қаршилиқ (противопоставление) атамасини оппозиция сўзи билан алмаштиради. Ёзма ёдгорлиқларга унинг икки тури (приватив ва эквиолент оппозиция) хос деб уқтиради.

Шуни таъкидлаш жоизки тилшуносликда оппозиция атамасининг қўлланиши 20-асрнинг 30-йилларига тўғри келади. Уни дастлаб Н. С. Трубецкой ишлатган. Бу олим фонологик оппозицияни унинг аъзолари орасидаги муносабатга кўра уч турга яъни приватив, эквиолент ва градуал оппозицияга бўлган [9, 82–85]. Бу нуқтаи назар грамматикага Р.О. Якобсон томонидан татбиқ этилган. Унинг фикрича ҳамма грамматик категория оппозиция тушунчасига асослангандир. Айни пайтда у грамматик категория шакллари орасида мазмуний алоқа-муносабатнинг фақат битта тури яъни приватив оппозиция мавжуд деган назарий қарашни илгари суради ва рус тилида отнинг келишиқ, феълнинг грамматик категорияларини қўлланиш жиҳатдан таҳлил қилишда шунга асосланади. Р. О. Якобсон талқинида приватив оппозициянинг моҳияти шундан иборатки унинг битта аъзоси кучли (маркерли, белгили), иккинчиси кучсиз (маркерсиз, белгисиз) бўлади. Муайян семантик белги (А) оппозициянинг кучли аъзосида ифодаланган, кучсиз аъзосида ифодаланмаган бўлади. Оппозициянинг кучсиз аъзоси асосан А га зид бўлган белгини англатиш учун хизмат қилади (бу унинг асосий маъноси). Лекин у А белгини имплицит (таъкидланмаган) равишда ифодалаш мақсадида ҳам қўлланади [10; 11]. А. В. Исаченко ҳам рус тилидаги грамматик категорияларни бинар приватив оппозиция тизими сифатида талқин қилади. Унинг фикрича бундай таҳлил грамматик категория шакллари бир-биридан фарқловчи умумий (инвариант) маънони аниқлаш имконини беради. Грамматик шаклнинг умумий маъноси барча контекстда намоён бўлади. У грамматик

шаклнинг барча хусусий маъносини тадқиқ қилиш йўли билан аниқланади [12; 13].

Шўро германисти Д. А. Штелинг ҳам грамматик категорияларни бинар приватив оппозицияга асосланиб тадқиқ қилади. У грамматик категорияга шундай таъриф беради. Грамматик категория мазмунан бир-бирини инкор этадиган икки (фақат икки) қатор (ёки гуруҳ) шакллар оппозицияси демакдир [14, 59]. Айни пайтда бошқа бир гуруҳ олим кўп аъзоли грамматик категорияларнинг фақат бинар оппозицияга бўлиб таҳлил қилиш тилнинг табиатига мос келмайди [15, 49], грамматик категория тизимини ўрганишда сунъийликка олиб келади [16, 94] деб ҳисоблайди. Бундай категория шакллари орасида эквиолент оппозиция мавжуд. Шунга кўра ҳар қайси аъзо ўз семантик белгисига эга бўлади деб эътироф этилади [16, 89].

Мазкур нуқтаи назар ўзбек тилшунослигида ҳам акс этган. Жумладан А. Нурмонов тил тизимининг барча унсури ўзаро оппозитив муносабатда бўлади [17, 128] деб уқтиради. Жумладан тасдиқ ва инкор приватив оппозиция ҳосил қилади. Негаки унинг бир аъзосида белги (яъни кўшимчаси) бор, иккинчи аъзосида йўқ (ўқимади – ўкиди). Айни пайтда тасдиқ-инкор аъзолари орасида эквиолент оппозитив муносабат ҳам мавжуд. Кесими бор ва йўқ сўзларидан ифодаланган синтактик конструкция шундай хусусиятга эга. Чунки уларнинг иккаласида ҳам белги бор [17, 7]. Грамматик категорияларни тасвирий методга асосланиб тадқиқ қилган академик А. Ҳожиёв бир ишида грамматик маъноларнинг оппозиция ҳосил қилишини эътироф этади. Бу грамматик категорияга берилган таърифда ўз ифодасини топган. Бир-бирига қийсан олинadиган (оппозиция ҳосил қиладиган) икки ёки ундан ортиқ грамматик маъно билан шу маъноларни ифодаловчи шакллар биргаликда грамматик категорияни ҳосил қилади [18, 6].

70-йилларда айни пайтда шўро тилшунослигида тил қурилиши, шу жумладан грамматик категория системаси-тизими барча тилда бир хил эмас деган янгича методологик қараш баён қилинди. Бундан грамматик категорияга бериладиган таърифда тилнинг грамматик қурилишини ҳисобга олиш кераклиги англашилади. Ярцева В.Н. эътиборини шунга қаратади. Грамматик категория структураси тилнинг морфологик турига боғлиқ бўлган грамматик шакллар системаси орқали изчил ифодаланувчи умумлашган маънодир [19, 5].

Мазкур ёндашув бошқа тилшунослар томонидан эътироф этилди. Жумладан А. В. Бондарко илгариги нуқтаи назаридан воз кечиб грамматик категория аъзолари орасида фақат оппозиция эмас, ноопозитив фарқланиш

хам мавжуд деб ёзади [20, 17 – 28] (Тилшуносликда оппозиция аслида фарқланишнинг ўзига хос тури сифатида тушунилган [21, 176]). Бундай ҳолда оппозиция грамматик категория структураси-тузилмасида ягона ва муштарак тамойил эмас, грамматик категория шакллари бир система-тизимга бирлаштирувчи тамойиллардан бири деб қаралади. Бинобарин бу нуктаи назарга кўра грамматик категория асосини умумийлик тушунчаси яъни умумлашган маъно ташкил этади. Оппозиция билан нооппозитив фарқланиш эса грамматик категория шакллари бир тизимга бирлашувининг турлича кўриниш (усул)идир [20, 22]. Грамматик категория аъзолари орасидаги мазмуний алоқа-муносабатнинг бундай талқини таърифнинг бошқача бўлишини тақозо этади. Грамматик категория умумий (родовое) маъно асосида бирлашувчи грамматик шакллар системасидир; умумий маъно категория шаклларида хусусий (видовое) маъно тарзида намоён бўлади; хусусий маънолар орасида оппозитив муносабат билан нооппозитив фарқланиш ҳам мавжуд; грамматик категория структураси-тузилиши тилнинг қурилишига қараб бошқача бўлиши мумкин [20, 24].

Юқоридаги икки таърифдан англашиладики грамматик категорияга ўзбек тили нуктаи назаридан бериладиган таърифда она тилимизнинг агглютинатив хусусияти, аниқроғи ўзбек адабий тили қурилишининг бош хусусияти акс этиши керак. Қуйидаги таърифда шу инобатга олинган. Грамматик категория икки ва ундан ортиқ шакл тизими орқали турли даража ва кўринишда ифодаланувчи умумлашган маънодир. Бошқача айтганда грамматик категория умумлашган маъно бўлиб икки ва ундан ортиқ грамматик шакл тизими орқали турли даража ва кўринишда ифодаланади [20, 24].

Хулоса. Юқорида айтилганлардан маълум бўладики грамматик категория аъзоларининг мазмуний алоқа-муносабати 1) ўзаро қарама-қарши, бир-бирига зид; 2) фақат приватив оппозиция; 3) приватив ёки эквиолент оппозиция; 4) оппозиция (приватив ва эквиолент) ҳамда нооппозитив фарқланиш тарзида бўлади, шунингдек 5) грамматик категорияга хос умумий (муштарак) маъно унинг шаклларида турли даража ва кўринишда ифодаланади.

Шуни эслатиш жоизки биринчи нуктаи назарда марксча “диалектик материализм фалсафий, методологик асос вазифасини бажарган. Бундай диалектик материализм – собиқ СССРда 1930 – 80 йилларда расмий фалсафа сифатида ўқитилган, ҳозир аҳамиятини йўқотган таълимот” [1, 109].

REFERENCES

1. Фалсафа. Қомусий луғат. Тошкент, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2004.
2. Иванов С. Н. Родословное древо тюрков Абу-л-гази-хана. Ташкент, изд-во Фан, 1969, 203 б.
3. Иванов С. Н. Курс турецкой грамматики. Часть I. Грамматические категории имени существительного. Ленинград, изд-во Ленинградского университета, 1975.
4. Иванов С. Н. Грамматик тадқиқотларнинг методологик муаммолари. Монография. Рус тилидан Ибодулла Мирзаев таржимаси. Самарқанд, СамДУ нашриёти, 2004, 80 б.
5. Нигматов Х. Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI–XII вв. Ташкент, «Фан», 1989. 191 с.
6. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969.
7. Бушуй Т., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. Тошкент, “Фан”, 2007.
8. Нигматов Х. Г. О классификации грамматических категорий в тюркских языках. Советская тюркология журналы, 1984, № 4.
9. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960.
10. Jakobson R. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Travaux du cercle linguistique de Prague, 1936, 6.
11. Якобсон Р. О. Морфологические наблюдения над славянским склонением (American contributions to the IV. International congress of Slavistics). Mountain's – Gravenhage, 1958.
12. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология, II. Братислава, 1960.
13. Исаченко А. В. Бинарность, привативные оппозиции и грамматические значения. Вопросы языкознания журналы. 1963, № 2.
14. Штелинг Д. А. О неоднородности грамматических категорий. Вопросы языкознания журналы. 1959, № 1.
15. Шендельс Е. И. О грамматической полисемии. Вопросы языкознания журналы. 1962, № 3.
16. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. Л., 1978.
17. Нурмонов А. Н. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. Тошкент, 1982.

18. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент, 1979.
19. Ярцева В. Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков. Типология грамматических категорий (тўплам). М., 1975.
20. Бондарко А. В. О структуре грамматических категорий (Отношения оппозиции и неоппозитивного различия). Вопросы языкознания журналы. 1981, № 6.
21. Булыгина Т.В. Грамматические оппозиции. Исследования по общей теории грамматики (тўплам). М., 1968.
22. Зикриллаев Ғ.Н. Феълнинг шахс, сон ва ҳурмат категориялари системасы. Тошкент, “Фан”, 1990.
23. Философия луғати. Тошкент, Ўзбекистон нашриёти, 1976.